
Riddereer en riddermoed

Ontwikkelingen van de aanvalslust in de late middeleeuwen

Benjo Maso

1. Inleiding

Het lijkt weinig twijfel dat er sinds het begin van onze jaartelling nimmer op een zo grote schaal geweld gebruikt is als in de twintigste eeuw. Toch speelt geweld in het dagelijks leven van Westerse samenlevingen een aanzienlijk geringere rol dan in vroeger tijden. De meeste mensen bereiden zich er niet werkelijk op voor dat zij op straat kunnen worden aangevallen, en wanneer dit toch gebeurt, staan zij er betrekkelijk hulpeloos tegenover. Deze situatie is in de Europese geschiedenis zeker geen regel geweest en is pas ontstaan toen de staatsmacht voor langere tijd het monopolie over de geweldsmiddelen verworven had en voor de interne pacificatie zorg kon dragen.

Het spreekt vanzelf dat het grotendeels verdwijnen van geweld uit het dagelijks leven een enorme invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkelingen in de mentaliteit en het gedrag van de leden van de betreffende samenlevingen. Het verband tussen deze ontwikkelingen – aangeduid met het woord 'civilisering' – en de interne pacificering vormt het onderwerp van Elias' *Über den Prozess der Zivilisation*, geschreven in de jaren dertig, maar ook nu nog steeds de meest stimulerende studie op dit gebied. *Über den Prozess* is gedeeltelijk gebaseerd op primaire bronnen, zoals de paragrafen over tafelmanieren, natuurlijke behoeftes, snuiten, spugen en slapen, en deze hebben nog niets van hun actualiteit verloren. Het bevat echter ook beschouwingen waarin slechts van secundaire bronnen gebruik is gemaakt. Deze moeten met enig wantrouwen worden gezien, al is het alleen maar omdat zij slechts een weerspiegeling kunnen vormen van de stand van zaken in de geschiedwetenschappen van de jaren dertig. Eén van de gedeelten waarvoor dit met name geldt, is de paragraaf die zich direct met de sociaal-psychologische aspecten van geweldsuitoefening bezig houdt en die als titel draagt: *Wandlungen der Angriffslust*.¹

In deze paragraaf stelt Elias aan de hand van een onderzoek naar de krijgerstand in de middeleeuwen vast dat in die tijd de 'aanvalslust', het plezier in het vechten, in het doden en kwelen van mensen, in vergelijking tot later tijden groot en ongeremd is geweest. De 'Freude am Quälen und Töten' demonstreert hij aan de hand van enkele fragmenten uit kronieken en liederen, (Elias, 1969, dl. I

266-268). Het prototype van sterke aanvalslust, zoals deze in het gevecht tot uiting komt, is in het tweede deel van *Über den Prozess* te vinden. Het is een citaat van Ranke's *Französische Geschichte* en betreft de laatste krijgsdaden van Henri II de Montmorency, 'einer den letzten, ritterlichen Menschen' in 1632. In dat jaar stond Montmorency met zijn troepen tegenover het leger van koning Lodewijk XIII. 'Von ungestümer Kampfeslust ergriffen', weigerde hij te wachten totdat zijn kanonniers de slagorde van de vijand met enkele schoten uiteen hadden geslagen. In plaats daarvan stormde hij op de gelederen van zijn tegenstanders af. Deze ontvingen hem met een regen van musketkogels. Montmorency werd getroffen en viel zwaar gewond van zijn paard. (Elias, 1969, dl. II: 381-83).

Elias geeft geen verklaring voor het ontstaan, voor de sociogenese, van de grote aanvalslust die hij bij Montmorency en de middeleeuwse krijgers constateert. Weliswaar merkt hij op dat het bij de sociale omstandigheden aansloot om 'die Impulsen unmittelbar nachzugeben und nicht erst auf längere Sicht zu berechnen' en dat 'Kampffuror eine notwendige Voraussetzung der Erfolges und des Prestiges für den Mann des Adels' was (dl. II: 382), terwijl ook de 'Freude am Quälen und Töten' maatschappelijk noodzakelijk zou zijn geweest (dl. I: 268), maar dit is slechts om aan te geven waarom de aanvalslust in de middeleeuwen niet sterker aan banden was gelegd. In de voorafgaande periode was zij volgens Elias – die zich daarbij overigens op geen enkel empirisch gegeven beroept – wellicht nog minder 'gedämpft' (dl., I: 265). De mate van aanvalslust hangt in Elias' visie af van het niveau van 'Affektbewältigung' (dl. I: 264). Agressieve neigingen moeten beheerst worden om niet naar buiten te treden; impliciet worden zij als gegeven verondersteld.²

In de moderne biologie is de opvatting dat agressieve driften tot de erfelijke uitrusting van mensen behoren, vrijwel algemeen verlaten en tot de status van een mythe gedegradeerd (zie Plack e.a., 1974 en Montagu, 1968). Voor een juist inzicht in de aanvalslustige neigingen van bepaalde categorieën mensen is het dan ook noodzakelijk om na te gaan waardoor deze neigingen opgewekt zijn. Wat de aanvalslust van middeleeuwse ridders betreft, biedt het door Elias verzamelde materiaal daartoe onvoldoende basis. Niet alleen is het veel te summier, maar het geeft ook een zeer eenzijdig en vertekend beeld van de middeleeuwse werkelijkheid. Dit komt vooral doordat Elias zijn bronnen aan anderen heeft ontleend, en daardoor niet instaat is geweest om ze aan een noodzakelijke kritische evaluatie te onderwerpen. Het is dan ook allereerst nodig om het beeld dat Elias geeft te corrigeren en aan te vullen; dit kan dan vervolgens tot uitgangspunt dienen voor een bijdrage tot een sociogenetische benadering van de wijze van geweldsuitoefening die door middeleeuwse krijgers werd toegepast.

2. De ontoereikende bronnen van Elias

Het uitgangspunt van Elias' betoog over de *Wandlungen der Angriffslust* is zijn beschrijving van het gedrag en de mentaliteit van de krijgerstand in de twaalfde en dertiende eeuw. Deze is geheel gebaseerd op een lang hoofdstuk in Achille Luchaire's *La société française au temps de Philippe-Auguste* dat de veelzeggende titel 'La féodalité pillarde et sanguinaire' draagt (Luchaire, 1909: 265-325). Zoals op grond van deze titel valt te verwachten, ziet Luchaire de feodale aristocratie als een wrede, bloeddorstige klasse die voortdurend op oorlog belust is en een permanente terreur over de rest van de bevolking uitoefent. Hij illustreert zijn opvattingen met een reeks citaten, waarvan de meest saillante in *Über den Prozess* terug te vinden zijn (dl. I: 266-270). Elias geeft een nauwkeurige samenvatting van Luchaire's betoog, waarmee hij echter ook de zwakheden van diens werkwijze overneemt. Het requisitoir van de Franse historicus bestaat uit brokstukken van liederen, *chansons de geste*, kronieken en moralistische geschriften die hij aaneenrijgt zonder in te gaan op de vraag in hoeverre zij een betrouwbaar beeld geven van de toenmalige samenleving. Het valt echter zeer te betwijfelen of zij dit inderdaad ook doen. Middeleeuwse chroniqueurs – gewoonlijk geestelijken – waren bij voorbeeld maar zelden objectieve getuigen van de conflicten waarover zij berichtten. Dit niet alleen vanwege de animositeit die in die eeuwen tussen de eerste en tweede stand bestond, maar ook omdat zij vrijwel altijd partij waren, hetzij door hun afkomst, hetzij door de bindingen die hun kloosters of diocesen met het wereldlijk gezag bezaten. Het vermelden van wrede heden kon onder die omstandigheden een belangrijke functie vervullen: in tegenstelling tot wat Elias meent, kleefde er in de middeleeuwen wel degelijk een sociaal stigma aan het begaan van gruweldaden en om ze aan een tegenstander toe te schrijven kon dan ook bij uitstek een middel zijn om deze in een kwaad daglicht te stellen. Ook in andere opzichten moeten kronieken met omzichtigheid worden benaderd. Elias merkt weliswaar op dat het beeld dat er uit is overgeleverd, 'ganz echt' is (dl. I: 267), maar behalve dat dit een oncontroleerbare uitspraak is – in vele gevallen zijn het immers de enige beschikbare bronnen – wijst het ook op een miskennis van de speciale aard van de middeleeuwse geschiedschrijving. Zoals Paul Rousset schrijft:

'L'histoire aux yeux du chroniqueur ... est apologétique; elle est encore moralisatrice, destinée à l'édification du lecteur. Le point de vue moral est toujours présent dans les chroniques qui sont des espèces de livres de sagesse. L'histoire y est racontée comme une lutte perpétuelle du bien contre le mal' (Rousset, 1951: 632).

Het is van belang om te onderkennen dat alle andere overwegingen aan dit morele standpunt ondergeschikt konden worden gemaakt. Vooral bij het weergeven van het 'mal' achtten sommige chroniqueurs alle middelen geoorloofd. Zo schreef

Guibert van Nogent, originator van talrijke gruwelverhalen over de heren die zich tegen het gezag van de koning verzetten, dat men veilig kwaad kon spreken over iemand wiens slechtheid toch altijd groter was dan met woorden viel weer te geven (Guibert van Nogent, 1970: 10). Dit gold natuurlijk bij uitstek voor vijanden van de Kerk: ketters en ongelovigen.

Elias heeft met bovenstaande overwegingen nauwelijks rekening gehouden, waardoor de fundamenten van zijn betoog bij nadere beschouwing uiterst zwak blijken. Zo citeert hij de beschrijving van een ridder die zijn leven ermee zou doorbrengen te plunderen, kerken te verwoesten, pelgrims aan te vallen, weduwen en wezen te onderdrukken. Vooral in martelingen zouden hij en zijn vrouw bijzonder veel genoeg scheppen (Elias, 1969, dl. I: 267-68). Dit lijkt een krachtige ondersteuning van Elias' opvattingen over de 'Freude am Quälen und Töten' die hij aan middeleeuwse krijgers toeschrijft. Uit een vergelijking met de oorspronkelijke Latijnse tekst – Elias geeft het citaat in een Duitse vertaling uit het Frans – blijkt echter dat er, nog afgezien van een aantal andere afwijkingen, op geen enkele manier melding wordt gemaakt van enig genoeg dat aan het begaan van gruweldaden beleefd wordt, terwijl er evenmin wordt gesteld dat de ridder daarmee zijn leven zou doorbrengen. Belangrijker is echter nog de herkomst van het citaat. Dit is namelijk de *Historia Albigensis*, een fanatiek propagandageschrift, waarmee de schrijver, Pierre des Vaux-de-Cernay, Noordfransen trachtte op te wekken het kruis aan te nemen en de ketters van het Zuiden te bestrijden. De ridder waarvan in Elias' citaat melding wordt gemaakt, is een van de aanvoerders van de Zuidelijken, Bernard de Cazenac, een man die volgens het *Chanson de la Croisade*, dat de andere kant van de zaak belicht, het hart van een keizer ('cor d'emperador') bezat (par. 199, vs. 23). Pierre des Vaux-de-Cernay's beschrijving bezit de geloofwaardigheid van alle oorlogspropaganda. Bovendien laat hij er geen twijfel over bestaan dat de gruweldaden waarover hij spreekt, excessen zijn en dus allerminst representatief kunnen worden geacht voor de gedragingen die de krijgers uit die tijd gewoonlijk vertoonden. Hij heeft het over 'ongehoorde wreedheid' ('crudelitas inaudita'), noemt Bernard 'de wreedste en slechtste van allen' ('homo crudelissimus et omnium pessimus') en diens vrouw 'de slechtste van alle slechte vrouwen' ('omnium malarum pessima') (Pierre des Vaux-de-Cernay, Voll. II: 224-26).²

De *Historia Albigensis* is de enige kroniek of historie die Elias citeert. Zijn betoog berust verder op *chansons de geste* en de *sirventes* van Bertrand de Born. Ridderepiek kan belangrijke inzichten in de ontwikkeling van middeleeuwse mentaliteiten bieden – vooral via semantische analyses van bepaalde sleutelbegrippen en studies van het geldende waarden- en normenstelsel – maar het is fundamenteel onjuist er een betrouwbaar beeld van de toenmalige werkelijkheid in te zien. Niet alleen vanwege de overdrijvingen waarover Luchaire en Elias spreken, maar vooral omdat de letterlijke betekenis in het perspectief van waaruit

ze geschreven zijn, zeker niet in de eerste plaats komt. Zoals D. W. Robertson met enige hoon aan het adres van moderne historici en filologen opgemerkt heeft, gold het in de middeleeuwen als teken van ongeletterdheid om zich bij een tekst te concentreren op 'wat er werkelijk staat' (Robertson, 1962: 287). Wie in *chansons de geste* slechts krijgsverhalen ziet, mist de essentie ervan: zij moeten op meerdere betekenisniveaus worden gezien. Volgens Boutet en Strubel is vooral het religieus/politieke niveau van belang. Naar hun mening zijn de *chansons* zo sterk doortrokken van de Augustinistische opvattingen over de taak van de vorst, dat zij van een 'augustinisme épique' spreken (Boulet & Strubel, 1979: 39 e.v.). De anarchie die in de cyclus van Guillaume d'Orange en in die van de opstandige vazallen wordt beschreven, is dan ook geen 'naïeve' (in Schilleriaanse zin) weergave van de werkelijkheid, maar een middel om de noodzaak van een centraal geleide lands- of godsvrede aan te tonen. Zo schrijven zij naar aanleiding van *Girart de Rousillon*, het chanson waaruit Luchaire en Elias citeren (Elias, 1969, dl. I: 267):

'... elle déplore un état de fait qui entraîne la dispersion et l'autodestruction des forces du royaume: son idéologie est celle de la 'trêve de Dieu', qui finit par triompher dans la plupart des oeuvres de cette époque' (Boutet & Strubel, 1979: 54).

De *sirventes* van Bertrand de Born zijn zeker niet Augustinistisch, maar dat wil niet zeggen dat zij wel als een naïeve uiting van krijgshaftige gevoelens kunnen worden beschouwd. Ook zij vertegenwoordigen een ideologie, niet de ideologie van de *treuga Dei*, maar wel die van een bedreigde adel, die in zijn houding tegenover de oorlog de rechtvaardiging van zijn positie zag. Op dit punt kom ik nog uitvoerig terug. Bovendien kan nog worden opgemerkt dat het werk van Bertrand zeker geen doorsnee-voorbeeld van middeleeuwse poëzie vormt. Het is niet toevallig dat het steeds weer deze *sirventes* zijn die als voorbeeld van ridderlijke strijd lust worden geciteerd (zoals door Luchaire, Elias, Bloch, Verbruggen, Morris Bishop en anderen). Bertrand gold volgens dertiende eeuwse bronnen namelijk als de oorlogszuchtigste man van zijn tijd, een man die 'plus volia guerra que autr'om' (Boutière e.a., 1973: 132) en als zodanig reserveert Dante een plaats voor hem in de achtste kring van de hel, waar hij zijn hoofd als een lantaarn voor zich uit draagt (*Inferno*, Canto XXVIII, vs. 122). Overigens heeft geen van de bovengenoemde auteurs opgemerkt dat Bertrands *Be.m platz lo gais temps de pascor* dat zij allen citeren (zie Elias, 1969, dl. I: 266), een duidelijk parodistisch karakter draagt: het begint met de traditionele *Natureingang* van het liefdeslied, maar laat dan in plaats van de verwachte verheerlijking van de dame een lofzang op de oorlog volgen (zie voor de volledige tekst Bertrand de Born, 1932: 92 e.v.).

3. Slachtingen op het slagveld: een modern strategisch principe

Elias heeft zich bij zijn analyse van het bronnenmateriaal dat op de middeleeuwse aanvalslust betrekking heeft, teveel verlaten op de interpretatie van Luchaire. Deze heeft gruwelpropaganda, afschrikwekkend voorbeeld en wensdroom voor werkelijkheid aangezien. Het valt dan ook niet te verwonderen dat het beeld dat Elias geeft, karikaturaal is. Zo is de permanente, alomtegenwoordige oorlogsterreur die hij beschrijft, moeilijk te verenigen met de grote economische expansie die de Westeuropese economie tussen de elfde en dertiende eeuw heeft ondergaan (zie Duby, 1973a: 179-300; Duby, 1977, dl. I: 137-280). Uit recent onderzoek blijkt dan ook dat er in de middeleeuwen van een voortdurende oorlogstoestand geen sprake was:

'... il serait très inexact d'imaginer un Moyen Age en état de belligérence continue, incessamment livré à la violence des gens de guerre', schrijft Philippe Contamine in zijn samenvattend werk over het middeleeuws krijgsbedrijf (Contamine 1980: 482).

De vrede bleef in sommige gebieden soms decennia lang geheel of vrijwel geheel gehandhaafd (Contamine, 1980: 157-59). Parijs heeft in zijn geschiedenis bij voorbeeld nooit langer vrede gekend dan tussen de invallen van de Noormannen in de tiende en de *jacqueries* in de veertiende eeuw. Bovendien droegen oorlogen bijna altijd een fragmentarisch karakter. Steeds opnieuw werden zij onderbroken door lange periodes van onderhandelingen, arbitrages, wapenstilstanden en al of niet oprechte verzoeningen. Veldtochten duurden kort en slagen werden zoveel mogelijk vermeden. Zelfs wanneer twee vijandelijke legers tegenover elkaar stonden opgesteld, kwam het vaak niet tot een treffen, zoals in 990 bij Reims en in 1173 en 1174 in de Frans-Engelse oorlog. Zo was het mogelijk dat een vorst die de bijnaam de Veroveraar droeg, in de vijftig jaar van zijn bewind slechts tweemaal slag leverde.

Maar zelfs wanneer twee legers slaags raakten, gaf dit zelden aanleiding tot uitingen van 'bloeddorst'. In navolging van Luchaire merkt Elias op dat er tussen oorlogen en toernooien vaak weinig verschil bestond (Elias, 1969, dl. I: 270). Het mes snijdt hierbij echter aan twee kanten. In vergelijking tot wedstrijden in later eeuwen bezaten toernooien ongetwijfeld een oorlogszuchtig karakter, maar daar staat tegenover dat de wijze waarop ridders elkaar tijdens een veldslag bestreden, in vergelijking tot moderner oorlogen, veel van een spel had. Wanneer er in een toernooi een ridder gedood werd, was dit gewoonlijk toeval. Voor een oorlog gold vaak hetzelfde. Het aantal gesneuvelde ridders valt bij sommige veldslagen letterlijk op de vingers van één hand te tellen, zoals bij Tinchebray (1106), Brémule (1119) en Lincoln (1217) (zie Duby, 1973: 153; Contamine, 1980: 414). Natuurlijk speelde de hoop op een hoge losprijs een belangrijke rol: het was nu

eenmaal aanzienlijk lucratiever een ridder gevangen te nemen dan hem te doden. Maar dat was zeker niet het enige motief. In de elfde en twaalfde eeuw waren de scheidslijnen tussen oorlog en vrede of tussen particuliere en publieke geweldsuitoefening aanzienlijk vager dan in later tijden. Moord was moord, oorlog of niet. 'Nul ne pense que le meurtre y (i. e. dans la guerre) soit plus licite que durant la paix ...', schrijft Duby, misschien met enige overdrijving (1973b: 141).⁴ De enige uitzondering op deze regel gold de strijd tegen vijanden die buiten de christelijke gemeenschap stonden: ongelovigen, kettters en geëxcommuniceerden. Een tijd lang waren wapens die blindelings mensen doodden, zoals hand- en kruisbogen, slechts tegen deze groepen geoorloofd. Wie er in een oorlog tussen christenen van gebruik maakte, werd op grond van een besluit van het tweede Lateraans Concilie (1139) met excommunicatie bedreigd. Dat deze maatregel serieus werd genomen, blijkt uit het feit dat de kruisboog in de daaropvolgende decennia in Frankrijk vrijwel geheel in onbruik raakte en pas in 1185 weer werd ingevoerd door Richard Leeuwenhart (Contamine, 1980: 166). Deze stierf overigens – alle Schuld rächt sich auf Erden – veertien jaar later aan een pijlwond.

Bij een beschouwing van de middeleeuwse oorlogsvoering moet men bedenken dat de moderne strategie om zoveel mogelijk tegenstanders te doden, aanvankelijk onbekend was. Pas toen de staatsvormingsprocessen zo ver gevorderd waren dat vijanden buiten de landsgrenzen evenzeer als 'buitenstaanders' beschouwd werden als de al of niet vermeende vijanden van de Kerk in vroeger eeuwen, kregen de oorlogen binnen de wereld van het christendom iets van het radicale karakter van het krijsbedrijf in onze tijd. Tot in de veertiende eeuw trachtten ridders elkaar nog zoveel mogelijk te sparen. Zo stelt Froissart vast dat er tijdens de slag bij Poitiers (1356) onvergelykelyk veel meer fraaie krijgsdaden verricht werden dan tien jaar eerder bij Crécy. Bij Poitiers hadden de ridders dan ook veel meer gelegenheid hun tegenstanders op te nemen en te beschouwen dan in de slag bij Crécy, die 'sans arroi et sans ordenance' verliep. Het gevolg was dat er bij Poitiers minder hoge heren gedood werden (Froissart, 1874: 42-43).

4. Middeleeuwse oorlogvoering: een lucratieve affaire

Elias heeft de paragraaf waarin hij de krijgshaftige activiteiten van de ridderstand bespreekt, de titel 'Über der Angrifflust' gegeven. Aanvalslust is echter een moeilijk meetbaar begrip. In zijn meest uitgesproken vorm zou het tot uiting moeten komen in een houding waarin gevochten wordt om het vechten zelf. Voor een dergelijke houding zijn in de twaalfde en dertiende eeuw weinig aanwijzingen te vinden. Verbruggen noemt de opvatting van een 'reusachtige, onverzadigbare strijdslust' van de ridderschap als verklaring voor de 'menigvuldige kleine oorlogjes uit die tijd' terecht 'simplicistisch' (Verbruggen, 1954:97). Heren en ridders

voerden oorlog om hun positie te handhaven of te versterken. Deze positie kon betrekking hebben op land, op goederen of op eer – elementen die die aanvanke-lijk zeer nauw met elkaar verweven waren. Ridder die aan de zijde van een heer streden, konden bij een overwinning rekenen op een deel van de buit, losgelden voor gevangen genomen tegenstanders en andere voorrechten. Zelfs Bertrand de Born ziet de oorlog vanuit geen ander perspectief: beschrijvingen van de voorde- len die hij ervan verwacht, komen legio in zijn poëzie voor. Rieger concludeert dan ook:

'Hier soll noch einmal betönt werden... dass Bertrands Liedern nicht Kriegslüsterheit, Freude an politischen Querelen oder Lust an wortgewaltiger Kriegshetze zugrunde liegt, dass der Krieg für Bertran nicht Selbstzweck ist, sondern nur gut ist, wenn er seinen Interessen dienen kann' (Rieger 1980:293).

De instelling om oorlogsvoering geheel aan andere doeleinden ondergeschikt te maken, is ook de reden waarom veldslagen betrekkelijk weinig voorkwamen. Veldslagen hadden een zo beslissend karakter, dat men er pas zijn toevlucht toe nam, wanneer alle andere middelen gefaald hadden (zie Duby, 1973b:145 e.v.). Voor ridders die in een leger dienden, hadden veldslagen bovendien nog het nadeel dat de krijgsdaden die zij erin verrichtten, in de mêlée vrijwel onopge- merkt voorbijgingen. Wat dat betreft gaven zij volgens de chroniqueur Henry of Huntingdon aan schermutselingen, waarin hun prestaties voor iedereen zichtbaar waren en direct beloond konden worden, verre de voorkeur. (Henry of Hunting- don p. 275).

Maar hoewel echte veldslagen weinig voorkwamen, werden er zeer veel 'pseu- do-veldslagen' uitgevochten: de toernooien. De enorme populariteit daarvan (vooral na 1150) vormt echter op zichzelf nog geen bewijs voor de grote aanvals- lust van de deelnemende ridders. Evenals oorlogen waren toernooien in de eerste plaats gelegenheden om prestige en rijkdom te verwerven. De overwinnaars oogstten namelijk niet alleen roem, maar kwamen tevens in het bezit van de paarden en wapenuitrustingen van hun verslagen tegenstanders. De waarde hiervan was zeer aanzienlijk: omstreeks 1250 kostte de volledige uitrusting van een Engelse ridder twintig pond sterling; ongeveer hetzelfde bedrag als hij in dienst van de vorst als jaarinkomen genoot (Contamine, 1980, p. 202). 'Joutes de plaidisse', toernooien zonder een dergelijke inzet waren niet onbekend, maar trokken slechts weinig belangstelling en werden met een zekere minachting beschouwd (zie Duby, 1973b:122; *L'Histoire de Guillaume le Maréchal*, dl. I: 48 & 92; II: 374).

Een illustratie van de mogelijkheden die toernooien aan bekwame kampvech- ters konden bieden, vormt de carrière van Guillaume le Maréchal, uitvoerig beschreven in de biografie die na zijn dood in opdracht van zijn zoon werd opgesteld, de *Histoire de Guillaume le Maréchal*. Guillaume was een arme jongere

zoon van een niet al te gefortuneerd edelman. In 1167 werd hij tot ridder geslagen en begon enkele maanden later zijn carrière als toernooivechter. De roem die hij op deze wijze verwierf, was zo groot, dat hem de opleiding van de Engelse kroonprins werd toevertrouwd. In 1173 viel hem zelfs de eer te beurt de prins tot ridder te mogen slaan (Dl. I:76-77). Maar het was niet alleen roem die hij verwierf. In 1177 verbond hij zich met een ander geducht kampvechter en reisde samen met hem de toernooien af; binnen tien maanden slaagden ze erin 103 ridders gevangen te nemen (Dl. I:125). De hertog van Bourgondië, de graaf van Vlaanderen en de *avoué* van Béthune dongen naar zijn diensten en boden hem jaargelden tot vijfhonderd pond, een deel van hun gebied in leen en de hand van rijke erfdochteren (Dl. I:214-15; 222). Guillaume wachtte echter een betere gelegenheid af: enkele jaren daarna trouwde hij met de erfdochter van de machtige graaf van Striguil en Pembroke en eindigde zijn leven als regent van Engeland.

Natuurlijk was de carrière van Guillaume le Maréchal exceptioneel, maar zelfs veel minder succesvolle kampvechters konden enorme winsten boeken.

Georges Duby schrijft dan ook:

'... comme dans la vraie guerre, ce que veulent les tournoyeurs c'est 'gagner'. La gloire, mais d'abord l'argent... In faut voir dans tournoi... l'aire d'une activité très lucrative, le seul lieu où des chevaliers peuvent s'enrichir aussi vite que les marchands...' (Duby, 1973b:122-24).

5. Sterker geweldsmonopolie: grotere aanvalslust

Het lijkt geen twijfel dat de middeleeuwse samenlevingen in vergelijking met de huidige Westeuropese staten een gewelddadig karakter bezaten. Sommige gebieden werden vaak lange tijd door gewapende conflicten geteisterd, maar ook in streken waar de vrede gehandhaafd bleef, nam dat wat later 'privé-geweld' is gaan heten, een veel grotere omvang aan dan in onze tijd.

Zo heeft James B. Given bijvoorbeeld berekend dat er in het dertiende-eeuwse Engeland jaarlijks tussen de 9 en 23 moorden per 100.000 inwoners werden gepleegd (de meeste andere 'moordstatistieken' waarover wij beschikken, hebben betrekking op latere perioden). Dit cijfer ligt weliswaar niet hoger dan dat van de staat Florida in de jaren vijftig van onze eeuw, maar is desondank een veelvoud van het huidige Engelse niveau (ongeveer 0,4). Given heeft daarbij aangetoond dat het aantal moorden het hoogst was in gebieden met een zwak centraal gezag (Given, 1977). Deze gegevens vormen een duidelijke bevestiging van het door Elias geopperde verband tussen de vorming van geweldsmonopolies en het niveau van particuliere geweldsuitoefening, een verband dat de auteur overigens ontgaat. Omdat onderzoeken zoals die van Given, alleen maar verricht kunnen worden voor gebieden waarin het centraal gezag voldoende ontwikkeld was om een juridische structuur te scheppen die het bestaan vanarchieven mogelijk heeft

gemaakt, lijkt de veronderstelling gewettigd dat het geweldsniveau in gebieden met een minder effectief geweldsmonopolie nog hoger was.

Gewelddaden wijzen op zichzelf niet bij voorbaat op een hoge mate van aanvalslust. Zij kunnen vanuit verschillende motieven gepleegd worden, waarbij de geweldsuitoefening als zodanig geheel bijzaak kan zijn en slechts middel is om een bepaald doel, zoals roof, te bereiken. In hoeverre daarbij van 'lustbeleving' sprake is, valt eenvoudigweg niet na te gaan, zeker niet wanneer het om het verre verleden gaat. Uitspraken als die van Elias over 'Entladung der Affekte' of over de 'besondere Lust Gefangene zu verstümmeln' (Elias 1969, dl. I: 265 & 267) moeten dan ook als pure speculatie beschouwd worden; zij vinden in de beschikbare bronnen onvoldoende basis.

Hetzelfde geldt in zekere zin voor publieke vermakelijkheden als openbare terechtstellingen en kattenverbrandingen waarvan Elias melding maakt. Over de populariteit ervan bestaat weinig twijfel. Maar het valt nauwelijks vast te stellen of het publiek genoeg ontleende aan de gewelddaden zelf, of dat zijn betrekkelijk grote ongevoeligheid op dat punt het ontvankelijker maakte voor de vermakelijke kanten die executies en dierenverbrandingen kennelijk bezitten – eenzelfde houding als die een *aficionado* in onze tijd tegenover een stieregevecht inneemt. Dat de gevoeligheid tegenover geweldsuitingen in de middeleeuwen aanzienlijk geringer was dan in deze eeuw staat buiten kijf. En het spreekt vanzelf dat deze gevoeligheid een factor is die de mate van aanvalslust kan beïnvloeden. Zij maakt er echter in principe geen deel van uit.

Aanvalslust is, zoals gezegd, een problematisch begrip. Evenals alle andere emoties onttrekt het zich aan directe waarneming en kan alleen geanalyseerd worden aan de hand van gedragingen waarin het geacht kan worden tot uiting te komen, zoals betoonde bereidheid tot strijden, ostentatieve moed of doodsvrechtingen onstuimigheid. Wat dat betreft lijkt de 'Kampffuror' die de hertog van Montmorency aan de dag legde, inderdaad een sprekend voorbeeld en Elias illustreert de ontwikkelingen in de aanvalslust dan ook met een vergelijking tussen diens onstuimige stormloop en de voorzichtige intriges die de hertog van Saint-Simon enkele decennia later voor het bereiken van eenzelfde soort doel ontwikkelde. (Elias 1969, dl. II:381-84).

Als belangrijkste oorzaak voor deze 'tempering' van de aanvalslust ziet Elias de vorming van steeds omvangrijker en effectiever geweldsmonopolies, eerst in grote territoriale eenheden, later in het koninkrijk als geheel. Dit proces is in de loop van de elfde eeuw op gang gekomen en Elias' veronderstelling dat de vermindering van de aanvalslust zich daaraan parallel heeft voltrokken, lijkt dan ook voor de hand te liggen. Toch blijkt zij bij nadere beschouwing onjuist. In de elfde eeuw was er van de onstuimigheid, doodsvrechting en onbevreesdheid die als vanzelf aan een ridder 'sans paour et sans reproche' worden toegeschreven, nog betrekkelijk weinig sprake. Deze habitus kreeg pas in de twaalfde eeuw

gestalte en bereikte tweehonderd jaar later zijn apotheose. Een dergelijke ontwikkeling lijkt in tegenspraak te zijn met de interne pacificatie die er tijdens deze periode binnen het Franse territorium plaatsvond. Ik zal echter trachten aan te tonen dat de vorming van centrale geweldmonopolies juist een van de voornaamste oorzaken voor de toenemende ridderlijke strijdlust is geweest.

6. Moed: een twaalfde-eeuwse uitvinding

'... le courage, cette nouveauté du XIIe siècle...', schrijft Georges Duby in *Le dimanche de Bouvines* (1973b:27). Natuurlijk is deze uitspraak een hyperbool, maar dat neemt niet weg dat er vóór de twaalfde eeuw inderdaad nog nauwelijks sprake is van de staaltjes van blinde moed en onstuimigheid die later het kenmerk en het ideaal van de ridderlijke strijdwijze zullen zijn. Duby illustreert zijn stelling met een studie over de anonieme *Historie van de eerste kruistocht*, de *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, opgesteld door een van de ridders die aan de tocht deelnamen. *Temeritas*, vermetelheid, wordt erin veroordeeld als een vorm van verblindende hoogmoed, de *radix omnium malorum*. Moed, onderdeel van een wijder begrip dat ook fysieke kracht en bekwaamheid in de strijd omvat, wordt als een lofwaardige eigenschap beschouwd, maar zet op zichzelf niet tot handelen aan. Dit in tegenstelling tot een voortdurend, obsederend gevoel van angst. Opmerkelijk is niet dat de auteur van deze angst melding maakt – ook in de daaropvolgende eeuwen is zij altijd aanwezig en kan soms bij de geringste aanleiding een algemene paniek veroorzaken (zie Verbruggen. 1954:107-110) –, maar dat hij haar eerder rechtvaardigt dan veroordeelt, en in zekere zin – als vorm van voorzichtigheid – zelfs prijst. Een eeuw later zou dit onvoorstelbaar zijn, wanneer 'dans l'assemblée des vertus chevaleresques, Témérité a détrôné Prudence, et vient s'établir au plus haut siècle' (Duby, 1973b:135-36).

De ontwikkeling die Duby signaleert – en waarvoor hij afgezien van de ontwikkeling van het harnas die een moediger houding mogelijk zou maken, geen verklaring biedt – wordt door een studie van andere bronnen bevestigd. Kenmerkend is bijvoorbeeld de houding die Richer, een chroniqueur aan het eind van de tiende eeuw, tegenover gratuite heldhaftigheid inneemt. Richer heeft een slechte naam onder historici, omdat hij zich niet ontziet om de kronieken en annalen waarop hij zich baseert, met talrijke kleurrijke bijzonderheden te verfraaien, soms ontleend aan klassieke schrijvers, maar meestal aan zijn eigen fantasie. In bepaalde opzichten vormt zijn werk daardoor echter een interessanter bron voor mentaliteitsgeschiedenis dan dat van soberder chroniqueurs. Een van de anekdotes die hij vertelt – en tevens het enige voorbeeld van roekeloosheid dat hij aanhaalt – betreft de wijze waarop koning Robert I in de slag bij Soissons sneuvelde. Een compagnie van vijftig tegenstanders had gezworen hem te doden. Omdat zij hem in de mêlee niet konden vinden, riepen zij zijn naam. Waarop

Robert zijn baard, die onder zijn helm verborgen zat, te voorschijn haalde om te laten zien wie hij was. Onmiddellijk daarop werd hij gedood. Het kenmerkende van dit verhaal – dat overigens volledig verzonnen is (bij Flodoard, Richers bron, komt het niet voor) – is dat het er in geen enkel opzicht toe dient om Roberts postume reputatie te vergroten. Integendeel, Richer toont geen enkele sympathie voor Robert, de usurpator die zich wederrechtelijk van de troon van Karel de Eenvoudige heeft meester gemaakt, en dan ook consequent met het woord 'tirannus' wordt aangeduid. Zijn moedige daad is voor Richer slechts een uiting van hoogmoed, die meteen met de dood bestraft wordt (Richer, dl. I:80-88).

Een andere bevestiging van Duby's stelling kan gevonden worden in de *Gesta Guillelmi*, een lofzang aan Willem de Veroveraar, geschreven omstreeks 1080. Geheel in de traditie van die tijd vergelijkt de auteur ervan, Guillaume de Poitiers, het object van zijn verering met een van de grootheden uit de oudheid, in dit geval Julius Caesar. Hij maakt daartoe een analyse van de veroveringen van beiden, waarbij hij die van Willem hoger aanslaat: deze was er immers in geslaagd Brittannië te onderwerpen en dat was Caesar niet gelukt. Maar wanneer er iets was waarin de Normandische vorst zich in gunstige zin van Caesar onderscheidde, dan was het wel door de wijze waarop hij zijn overwinningen behaalde. Willem toonde zich namelijk een man met een vooruitziende blik, die zijn successen in de oorlog meer aan voortreffelijke planning dan aan het toeval te danken had ('omnio providus homo, qui magis optimo consilio quam casu res bene gessit'), terwijl Caesar overmoedig was en al te zeer op het fortuin vertrouwd ('temerarius atque fortuna nimis confidens'; Guillaume de Poitiers: 252). De stoutmoedigheid waarvan Caesar bij zijn krijgsverrichtingen blijk gaf, werd klaarblijkelijk aan het eind van de elfde eeuw nog allerminst als een goede eigenschap beschouwd. Integendeel, zij gold als een fatale zwakte die zelfs belet dat iemand die het Romeinse Rijk aan zich onderworpen heeft, op één lijn kan staan niet een bedachtzaam man als de Veroveraar. Driekwart eeuw later kon William of Malmesbury daarentegen geen hogere lof voor zijn held Robert of Gloucestre bedenken dan door diens durf op hetzelfde niveau te stellen met die van diezelfde Julius Caesar (William of Malmesbury: dl. II: 555).

7. De slag bij Hastings: vorming van een legende

Een van de best gedocumenteerde veldslagen uit de elfde eeuw is de slag bij Hastings (1066), waarin de troepen van Willem de Veroveraar het Angelsaksische leger van koning Harald versloegen. Deze biedt een goed uitgangspunt voor een nadere analyse van de houding die ridders uit die tijd tegenover moed, vrees en onstuimigheid innamen, en van de strijdwijze die daarmee samenhang.

Het plan van Willem de Veroveraar was om de gelederen van de vijand eerst door boogschutters te laten verzwakken en ze vervolgens door het voetvolk uiteen

te doen slaan, zodat de ruitery gelegenheid kreeg door de aldus ontstane bressen binnen te dringen en de strijd te beslechten (zie Beeler, 1966: 16-24). Harald wist zijn troepen echter in een zeer gunstige positie te manoeuvreren: boven op een heuvel. Wat er volgde was geen wilde stormloop van de ruitery, zoals de Fransen in vrijwel dezelfde omstandigheden bij Poitiers (1356) ondernamen, maar een moment van besluiteloosheid, waarop zich een uiterst interessant incident voordeed. Dit wordt slechts in één elfde eeuwse bron vermeld, het *Carmen de Hastinae Proelio*, geschreven door bisschop Guy d'Amiens. Deze dichtte het *Carmen* om bij de Veroveraar in de gunst te komen en stelde de hertog en diens leger dan ook in een zeer voordelig daglicht. Maar omdat zijn relaas van vlak na de slag dateert, en hij niet zoals Guillaume de Poitiers, in dienst van Willem was, vormt zijn weergave van de gebeurtenissen in sommige opzichten misschien wel het betrouwbaarste contemporaine verslag van de strijd.

Het incident waarvan bisschop Guy melding maakt, begint wanneer de twee legers tegenover elkaar staan. De Normandiërs zien de gunstige opstelling van de Angelsaksen en de moed zinkt hen in de schoenen. Op dat moment wordt er een man te paard vooruit gestuurd. Het is een *histrion*, een jongleur, iemand die in die tijd een zo lage status bezat, dat hij evenmin als een prostituée ooit in de hemel zou kunnen komen (zie Faral, 1971: 25-43; Le Goff: 1977:98). Zijn naam is 'Incisor-Ferri' (Taillefer). Hij tracht de Normandiërs aan te moedigen en de Angelsaksen angst aan te jagen, eerst met woorden ('Hortator Gallos verbis et territat Anglos'; vs. 393), daarna op een andere manier, namelijk door met zijn zwaard te jongleren. Een van de Angelsaksen wordt deze provocatie teveel. Hij rijdt op de jongleur af, er ontspint zich een gevecht en Taillefer slaat zijn tegenstander het hoofd af. In de gelederen van de Normandiërs breekt een gejuich los. Iedereen onderkent de betekenis die in een dergelijk tweegevecht besloten ligt. God heeft een teken gegeven: over de overwinning kan geen twijfel meer bestaan. De aanval begint (Guy d'Amiens, vs. 389-405).

Het spreekt vanzelf dat deze voor het leger van Willem weinig glorieuze episode Normandische geschiedschrijvers voor problemen heeft gesteld, vooral naarmate moed een steeds belangrijker plaats in de hiërarchie van ridderdeugden ging innemen. Guillaume de Poitiers en andere elfde eeuwse auteurs maken er eenvoudigweg geen melding van. Taillefer duikt pas weer op in de twaalfde eeuw, maar in een heel andere gedaante. In zekere zin vormt de ontwikkeling van de wijze waarop de rol van de jongleur in de eeuw na Hastings beschreven wordt, een illustratie van de mentaliteitsveranderingen die zich in die tijd voltrokken hebben. Zo is in Geffrei Gaimars *Estoire des Engleis* (omstreeks 1140) van Taillefers oorspronkelijke functie niets meer overgebleven. Hij is simpelweg iemand die verzocht heeft de eerste slag te mogen uitdelen. Hij jongleert wel, maar het gevecht met de Angelsaksen ontspint zich pas wanneer hij zijn lans in de gelederen van de vijand heeft geworpen. Na zijn overwinning wordt hij van alle kanten met

pijlen beschoten en sneuvelt. 'Mar demanda le cop premier', ten onrechte of tot zijn schade verzocht hij om de eerste slag, is het droge commentaar van Gaimar (vs. 5271-96). Zijn dood wordt niet door zijn heldendaad gecompenseerd. Hij werd gedood en had dus ongelijk. Zijn verzoek om de eerste slag was niets anders dan een uiting van hoogmoed.

Dertig jaar later wordt dezelfde episode beschreven door Wace in de *Roman de Rou*. Deze slaat een geheel andere toon aan. De rol van Taillefer wordt geheel in overeenstemming gebracht met de nieuwe opvattingen over de ridderethiek die inmiddels ontstaan zijn. Allereerst heeft Taillefer een belangrijke promotie gemaakt. Hij is nu een *jongleur de geste*, die voor de hertog zingt van 'Karlemaigne et de Rollant/E d'Oliver e des vassals,/Qui moururent en Roncevals' (vs. 8016-18). Zangers van *chansons de geste* en heiligenlevens waren namelijk de enige categorie jongleurs die door de Kerk geaccepteerd werden; ook aan de hoven bezaten ze een relatief hoge status (zie Faral: 1971. 44 e.v.). Van jongleren met een zwaard – vaardigheid van een kermisgast – is dan ook geen sprake meer. Taillefer hoeft de Normandische ridders ook geen hart onder de riem te steken. Die staan al trappelend van ongeduld klaar en hebben de hertog zojuist in koor verklaard dat geen van hen bang is zo nodig voor hun heer te sterven (vs. 7451-54). Evenals bij Geffrei Gaimar is Taillefer slechts iemand die de eerste slag wil uitdelen. Maar wat in de *Estoire des Engleis* slechts achteraf en passant wordt medegedeeld, vergt bij Wace een uitvoerige beschrijving, waarbij tevens uitgelegd wordt, hoe het mogelijk is dat een jongleur – een jongleur! – een dergelijk voorrecht ten deel valt. Het blijkt namelijk dat Taillefer nog recht heeft op een beloning voor zijn jarenlange dienst en hij smeekt de hertog zich op deze wijze van diens schuld te kwijten: 'Sire', dist Taillefer, 'merci!/Jo vos ai longuement servi,/tot mon servise me devez,/hui, se vost plaist, le me rendez;/por toz guerredon vos requier,/e si vos voil forment preier,/otreiez mei, que jo n'i faille,/le premier colp de la bataille'./Li dus respont: 'En jo l'otrei' (Wace, vs. 8021-29).

8. Alles verloren – dus ook de eer

Zoals de meeste epische literatuur, bevatten de *chansons de geste* een groot aantal epitheta waarmee de eigenschappen van een voortreffelijk strijder kunnen worden aangeduid. De helden onderscheiden zich erin door geboorte – zij zijn *noble* en *gentilz* –, sociale positie – zij zijn *chevalier* en *ber* – en militaire bekwaamheden – zij zijn *vaillanz*, *hardi* en *proz*. Het zijn deze kwaliteiten die relief geven aan hun *vasselage*, het kernbegrip van hun bestaan (zie Burgess, 1970:92). Al deze woorden – inclusief *vasselage* – kunnen in een bepaalde context vertaald worden met 'dapper', maar niet zonder een zekere verarming, omdat zij alle een veel wijdere betekenis hebben, en 'dapper' daar niet meer dan een facet van weergeeft. Pas naarmate 'moed' een op zich zelf staande waarde werd, werd dit facet voor een

aantal van deze woorden – *vaillanz*, *hardi* en *proz* – hoofdbetekenis (zie voor deze ontwikkeling Venckeleer, 1975: 293-317; 356-391; 522-532). In het begin van de twaalfde eeuw bestond er echter nog geen gespecialiseerd begrip om 'moedig' of 'dapper', zoals dat in deze tijd wordt opgevat, mee uit te drukken – geheel in overeenstemming met de plaats die moed, getuige de *Gesta Francorum* (zie *infra*), in het daadwerkelijke gedrag innam. *Vaillanz* gaf omstreeks 1100 slechts een algemene voortreffelijkheid aan; *hardi* en *proz* een voortreffelijkheid op militair gebied. Een *proz vassal* – de hoogste eretitel in de *chansons de geste* – was dan ook niets anders dan een vazal die zich op effectieve wijze van zijn taak kweet. Deze taak betrof in de eerste plaats het krijgsbedrijf: aanvankelijk lag zij in de hulp die de leenheer werd geboden; later, toen het centrale gezag mede door de invallen van de Saracenen, Noormannen en Hongaren zozeer in kracht had ingeboet, dat de meeste vazallen 'koning in eigen gebied' waren geworden, bestond zij vooral in de bescherming van het stuk land waarover daadwerkelijke soevereiniteit werd uitgeoefend. Faalde een vazal daarin, dan verloor hij niet alleen de zeggenschap over 'zijn' gebied, maar ook – en vooral – zijn eer. *Vasselage* zou dan ook omschreven kunnen worden als het geheel aan kwaliteiten dat een vazal in staat stelde om zijn eer te handhaven, dat wil zeggen om elke aantasting van zijn bezittingen, rechtsaanspraken en reputatie te kunnen tegengaan (zie Blok, 1980:212-214). In de tijd dat eer sterk aan het gezag over een bepaald gebied verbonden was, zoals in de tiende en elfde eeuw (zie Niermeyer, 1959:60-63), kon zij slechts behouden blijven door een effectieve verdediging tegen mogelijke invallen, dat wil zeggen door een overwinning in de strijd.

Deze opvatting van eer kan ook in de vroege *chansons de geste* worden aangetroffen. Moed speelt er een belangrijke rol, omdat het immers een essentieel onderdeel vormt van de militaire kwaliteiten die in het lijf-aan-lijf gevecht van die dagen voor het behalen van successen noodzakelijk waren. Moed is echter onder geen enkele omstandigheid in staat het eerverlies dat aan een nederlaag verbonden is, te compenseren. Guillaume d'Orange heeft bij voorbeeld in het *Chanson de Guillaume* de strijd aangeboden met een enorme overmacht aan Saracenen. Hij heeft er duizenden gedood, maar heeft zich tenslotte moeten terugtrekken. Heel zijn leger is gesneuveld, dus revanche lijkt onmogelijk. Thuisgekomen lamenteert hij dan ook dat hij en zijn geslacht voor altijd onteerd zijn en dat hem niets anders rest dan in een klooster te gaan (vs. 2410-2421). Ook de dapperheid van Baligant, de emir van de Saracenen in het *Chanson de Roland* biedt geen garantie voor het verlies van zijn eer. Hij koestert geen vrees in zijn duel met Karel de Grote, 'il ne crent ne ne dutet' (vs. 3580), vecht moedig en brengt de keizer een slag toe die deze bijna het leven kost. Toch wordt er na zijn nederlaag gezegd dat hij met grote schande overladen, 'a si grant hunte', gesneuveld is (vs. 3643). Rolands eer hangt eveneens geheel af van de uitslag van de strijd tegen koning Marsile, ondanks diens verpletterende overmacht; daar zijn vriend en vijand het

over eens (vs. 969 en 1734). Rolands weigering om het leger van Karel te hulp te roepen is dan ook zeker geen loffelijke heldhaftigheid, maar een uiting van 'desmesure', die tot een ernstige beoordelingsfout leidt. Hij meent namelijk makkelijk in staat te zijn de Saracenen te verslaan, zoals hij bij herhaling verkondigt (vs. 1058, 1068-69, 1081, 1166-68). Onder die omstandigheden zou hij zijn eer verliezen als hij de keizer te hulp riep. Daarmee zou hij immers aantonen dat hij niet opgewassen was tegen de taak die Karel hem opgedragen had, namelijk de bescherming van de achterhoede; hij zou niet effectief, niet *proz*, geweest zijn. Gelukkig heeft Rolands fout geen al te nadelige gevolgen: weliswaar vindt de gehele achterhoede van Karels leger de dood, maar Roland blijft als laatste op het slagveld achter: volgens middeleeuwse criteria heeft hij daarmee gezegevierd. Met dezelfde zorgvuldigheid worden ook Olivier en Vivien, de andere helden uit de *chansons* van Roland en Guillaume die in moderne ogen als verliezers zouden gelden, als technische overwinnaars beschreven. Het idee van een eervolle nederlaag is omstreeks 1100 nog nauwelijks denkbaar.

9. De adel tussen kerk, vorst en burgerij

In de loop van de twaalfde eeuw traden er in het koninkrijk Frankrijk belangrijke veranderingen op in de positie van de vazallen – een woord dat in de landstaal zijn oorspronkelijke juridische betekenis vrijwel geheel verloren had (zie Hollyman, 1957:120-121) – en daarmee in de inhoud van hun eerbegrip. De voornaamste van deze veranderingen was het geleidelijke herstel van het centrale gezag dat zich halverwege de elfde eeuw inzette, eerst in een aantal grote territoriale eenheden, zoals Normandië en haar overzeese gebiedsdelen, Vlaanderen, het koninklijk domein, Anjou, Blois, Champagne en Catalonië; tenslotte in Frankrijk als geheel. In de loop van dit proces boetten de vazallen steeds meer aan onafhankelijkheid in. Via tussenpersonen trokken de grote territoriale heren de militaire en juridische autoriteit die de 'sires' zich in de eeuwen daarvoor hadden toegeëigend opnieuw tot zich (zie Duby, 1973c:344-45).

Het was niet alleen de zelfstandigheid van de lagere adel die door de consolidatie van de machtsposities van de grote heren en de vorst werd aangetast. De uitbreiding van administratieve en economische taken die met de hernieuwde centralisering gepaard ging, gaven geestelijken en burgers gelegenheid een groter aandeel in de dienst aan de vorst te verwerven. Bovendien verloor de aristocratie in de loop van de economische veranderingen van die tijd, met name de groei van een geldeconomie – waardoor kooplieden fortuinen konden verdienen – ook haar overheersende positie in financieel opzicht. Door de stijgende kosten die aan het voeren van een adellijke staat verbonden waren, kwamen zelfs steeds meer edelen in ernstige moeilijkheden (zie Duby, 1973c:348-52).

Ook de geestelijkheid keerde zich tegen de zelfstandige positie van de vazallen.

Chronologisch ging zij daarin zelfs voorop, want reeds aan het eind van de tiende eeuw bracht de Kerk, in een poging het vacuum op te vullen dat door de verzwakking van het centrale gezag ontstaan was, een beweging op gang voor het herstel van de vrede (de *restauratio pacis*). Op straffe van excommunicatie werd het krijgers verboden om goederen van kerken en kloosters te plunderen, weerloze vrouwen, kinderen, grijsaards, pelgrims en geestelijken (die in het kader van dezelfde beweging opdracht kregen hun wapens af te leggen) aan te vallen en in het algemeen oorlog te voeren, tenzij voor een rechtvaardige zaak, zoals de verdediging van de gemeenschap of de strijd tegen ketters, ongelovigen en geëxcommuniceerden. Bovendien kregen krijgers bij wijze van penitentie opdracht zich op de heilige dagen van de week en het jaar van krijgshandelingen te onthouden (zie voor een kort overzicht van de vredesbeweging Duby, 1973c:227-240; Poly & Bournazel, 1980:220-249).

Tenslotte kreeg de krijgerstand zelfs op zijn specifieke terrein – de oorlogsvoering – steeds meer concurrentie te duchten. Legers die uitsluitend uit ridders bestonden, zijn er in de feodale tijd nauwelijks geweest. Het voetvolk dat in het elfde-eeuwse Frankrijk aan de zijde van de ruitery meestreed, speelde echter bijna altijd een zeer ondergeschikte rol. Dit veranderde tot op zekere hoogte met de herinvoering van de kruisboog, een machtig wapen, waarvan de pijlen in staat waren door de maliënkolders van de ridders heen te dringen. Zoals gezegd, verdwenen de boogschutters in Frankrijk na 1139 tijdelijk van het toneel, maar slechts voor enkele decennia.

Er was echter nog een categorie soldaten die de monopoliepositie van de ridders in de oorlog ernstig bedreigden: de huurlingen. De opkomst hiervan hing uiteraard nauw samen met de ontwikkeling van een geldeconomie en de vorming van gewelds- en belastingsmonopolies over grotere gebieden. Vooral in conflicten met de adel maakten vorsten graag van hun diensten gebruik (een bekend voorbeeld is Jan zonder Land). De concurrentie van de huurlingen viel voor de ridders des te meer te duchten, omdat zij in tegenstelling tot het gewoonlijk ongetrainde voetvolk dat de heren in hun domeinen recruteerden, niet bij de eerste gelegenheid plachten weg te vluchten. Ook zij dienden immers hun effectiviteit aan te tonen. In de slag bij Bouvines (1214) hielden zij zelfs als laatsten stand tegen de zegevierende troepen van Philips-Augustus.

De ridders trachtten zich met alle mogelijke middelen tegen de opkomst van deze nieuwe categorie soldaten te verzetten. Zij werden daarin geholpen door de Kerk, die tijdens het derde Lateraans Concilie alle huurlingen en iedereen die hen in dienst nam, met de ban bedreigde. Dit gaf de ridders een vrijbrief om alle huurlingen die zij in handen kregen, meedogenloos af te maken. In de jaren tachtig van de twaalfde eeuw kwam het zelfs tot uitgebreide klopjachten waarbij bendes huurlingen *en masse* uitgeroeid werden. Enkele jaren later doken er echter weer nieuwe compagnieën op. Banvloeken en moordpartijen baatten niet

zolang er feodale heren waren die huursoldaten emplooi gaven (zie Contamine, 1980:397-402).

10. Het krijgsbedrijf als roeping

Vanaf het begin van de elfde eeuw kan er in Frankrijk gesproken worden van een aparte orde van aristocraten, die zich duidelijk van de lagere stand onderscheidde, met name omdat zij niet belastingplichtig was. Binnen deze orde vielen er echter twee niveaus te onderscheiden: een kleine elite van *domini*, de bezitters van kastelen en hoogheidsrechten, en de ridders, de *militēs*, die aan de 'heren' dienstbaar waren en over een aanzienlijk lagere status beschikten (Duby, 1973c: 343-44).

In de loop van de twaalfde eeuw slaagden de grote territoriale heren er echter in toenemende mate in zich de voornaamste machtsmiddelen van de *domini* – de hogere rechtspraak en het militair gezag – toe te eigenen; tegelijkertijd bevorderden zij een ontwikkeling waarbij ook de *militēs* de bevoegdheid kregen de lagere rechtspraak uit te oefenen en heffingen aan boeren op te leggen. Hierdoor verwierven de ridders dezelfde rechten als de *domini*, zij het op een kleinere schaal. Deze tendens werd nog versterkt doordat de koning en de andere grote landsheren er naar streefden de piramidale structuur van het feodale stelsel te verbreken en *domini* en *militēs* op dezelfde wijze door een eed persoonlijk aan zich te binden (Duby, 1973c: 345).

De samensmelting van de twee categorieën waaruit de aristocratie oorspronkelijk bestaan had, kwam op verschillende wijze tot uiting. Omstreeks 1200 werd het gewoonte om ook ridders met het begrip *dominus* of in de landstaal *messire* aan te duiden. Tegelijkertijd transformeerden deze hun woningen in een soort kastelen, compleet met torens en slotgrachten, niet uit militaire overwegingen – het was een betrekkelijk vreedzame tijd – maar om de levensstijl van de *domini* na te bootsen. Tenslotte begonnen beide categorieën onderling huwelijken te sluiten (Duby, 1973c: 344-45).

Een andere factor die *domini* en *militēs* samenbond, waren de in het voorafgaande genoemde ontwikkelingen die de positie van de aristocratie als geheel van diverse kanten dreigden aan te tasten, ontwikkelingen die zij niet in staat waren tegen te houden. Een onvermijdelijke reactie was dan ook dat zij zich hechter aaneensloten en een sterk standsbewustzijn ontwikkelden. Zij beriepen zich daarbij op de enige elementen waardoor zij zich nog van andere groepen in de samenleving konden onderscheiden: geboorte, de kwaliteiten die daaraan verbonden werden geacht, en de levenswijze waarin deze tot uiting kwamen. Een symptoom van deze ontwikkeling was de toevloed van genealogische literatuur in de twaalfde eeuw waarmee aristocratische families hun afstamming van de Karolingers of de andere helden uit de *chansons de geste* trachtten aan te tonen (Duby,

1973c: 289-297). Door deze sterke nadruk op afkomst als criterium van sociale positie vormde zich in de tweede helft een werkelijke geboorteadel, in de zin waarin dit woord ook in deze tijd gebruikt wordt (Duby, 1973c: 343-52).

De 'aangeboren' kwaliteiten van de adel en de levenswijze waarin deze tot uiting moesten komen, hadden in toenemende mate betrekking op het hofleven, dat een steeds grotere plaats in zijn bestaan ging innemen. Zij werden aangeduid met de termen *cortesia* in de *langue d'oc* en *cortoisie* in de *langue d'oïl*, die respectievelijk in het eerste en derde kwart van de twaalfde eeuw voor het eerst in de bronnen kunnen worden aangetroffen, en die hun betekenis voor een belangrijk deel ontleen aan hun tegenstelling met de termen *vilania* en *vilenie*, een tegenstelling die, zoals de begrippen reeds aanduiden, niet alleen als sociaal, maar evenzeer als moreel gold (zie Burgess, 1970:35-43).

Het zwaartepunt van het bestaan van de edelen, hun 'raison de vivre', bleef echter het krijgsbedrijf, zij het niet op dezelfde wijze als in de tiende en elfde eeuw. Als bezigheid nam de oorlog ongetwijfeld een minder grote plaats in dan voorheen, maar hij veranderde van betekenis, en kreeg het karakter van een roeping, een missie, die het bedreigde bestaan van de adel in belangrijke mate legitimeerde. Dit karakter kwam zeer duidelijk tot uiting in het idee van de drievoudige ordening van de samenleving, die de basis vormde van de maatschappijvisie die aan het eind van de twaalfde eeuw algemeen ingang vond. Hierin werd de gemeenschap voorgesteld als een constellatie van drie elkaar aanvullende, elkaar ondersteunende orden: de *oratores*, zij die bidden, de *bellatores*, zij die strijden, en de *laboratores*, zij die werken (zie vooral Duby, 1978).

Niet alle leden van de aristocratie voldeden aan het criterium 'zij die strijden' en het krijgersideaal met alle morele ondertonen van de taak waarop het gericht was – de bescherming van de gemeenschap, zowel op plaatselijk niveau als op dat van de Christenheid als geheel – werd belichaamd in een speciale elite: de ridderschap, 'le plus haut ordene .../Que Diex ait faite et comandee', zoals Chrétien de Troyes het formuleerde in een van de eerste literaire uitingen van deze nieuwe ideologie (vs. 1635-37). Het waren dan ook nu niet meer alleen de allerlaagste edelen die zich ridders lieten noemen. Omstreeks 1100 voegden ook *domini* in sommige Noordfranse gebieden in acten het woord *miles* aan hun titels toe – in het Zuiden (dat een geheel andere maatschappelijke ontwikkeling heeft doorgemaakt) nog eerder (Duby, 1978: 361). In de tweede helft van de twaalfde eeuw kreeg het ridderschap voor hoge feodale heren zelfs een zeer speciale betekenis en gold de toelating tot de orde, de ridderslag, als een belangrijke promotie, ook in het leven van een graaf een hertog of zelfs een vorst (Duby, 1978: 361-2). Hierdoor konden de meest actieve krijgers, de ridders zonder eigen 'huis', de *iuvenes*, een zeer grote invloed uitoefenen op de cultuur van de middeleeuwse adel (zie Duby, 1973c: 213-225). Het krijgersideaal werd het ideaal van de adel als geheel, en de sociale afstand tussen edelen en vorsten – die immers nog steeds in veldslagen meevochten – was niet zo groot dat de laatsten zich er aan konden onttrekken.

11. Moed: een kwestie van stand

Er is al vele malen opgemerkt dat er in de middeleeuwen geen gecompliceerder begrip bestond dan eer. Dit gold zowel voor het Latijnse *honor* (Niermeyer onderscheidt in zijn *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* niet minder dan zesentwintig betekenissen) als voor het Oudfranse equivalent (zie Burgess, 1970: 68). Omstreeks 1100 vallen er in *honor* als feodaal begrip twee hoofdbetekeningen aan te wijzen: een concrete betekenis, verbonden aan een hoge functie, een leen of een gebied en een abstracte, min of meer synoniem met roem en reputatie. In het *Chanson de Roland* overweegt de eerste betekenis, zij het dat de tweede niet afwezig is (Burgess, 1970: 79). Vaak lopen zij door elkaar heen en biedt de interpretatie grote moeilijkheden. Zo ziet Burgess in de uitdrukking *onor del camp* in de zin van militaire overwinning, een voorbeeld van een abstract gebruik van het woord, maar hij vergeet daarbij dat een overwinning wel degelijk het concrete 'bezit' van het slagveld impliceerde. Ook in de eerste roman in de landstaal, de *Roman de Thèbes* (ong. 1150) betekent *onor* in de meeste gevallen domein, koninkrijk, leen, enzovoort (Burgess, 1970: 81). In de *Roman de Troie*, een tiental jaren later, komen echter al relatief meer voorbeelden voor van het abstracte gebruik van het woord eer, onafhankelijk van enige concrete basis (Burgess, 1970: 86-87). Deze tendens zet zich in de daaropvolgende decennia voort, zoals Yvonne Robreau aantoonde in haar semantische analyse van de begrippen eer en schande in de cyclus *Lancelot-Graal* (daterend van het eind van de twaalfde tot het midden van de dertiende eeuw). Hierin wordt *honor* nog maar in een kleine minderheid van de gevallen in concrete zin gebruikt (Robreau, 1981: 12-41).

De bestudering van de semantische evolutie van bepaalde sleutelbegrippen begint een steeds belangrijker plaats in de geschiedenis van de middeleeuwse mentaliteiten in te nemen. Volgens Jean Flori is deze evolutie 'bien plus révélateur du comportement et de l'inconscient que les thèmes ou les motifs sciemment introduits par les auteurs dans leur oeuvres' (Flori 1976: 933). De toenemende nadruk op de abstracte betekenis van het woord eer kan dan ook in verband worden gebracht met maatschappelijke ontwikkelingen die zich in die tijd afspeelden. Het wijst er niet op dat eer voor de krijgerstand een minder belangrijke plaats ging innemen. Het veroveren van eer – *onor conquerre* – bleef het voornaamste doel dat de adel zich stelde, en de opvatting dat de eer belangrijker was dan het leven, vormt een soort refrein in de geschriften uit die periode, niet alleen in de *romans en chansons de geste*, maar ook in historische werken, zoals het *Chanson de la croisade* (zie par. 140, vs. 54; 172: 64; 189: 71; 192: 115, etc.). Waar de semantische veranderingen van *onor* echter wel op duiden, is een verandering in de inhoud van het eerbegrip. Zowel voor de vazallen van de tiende en elfde eeuw, als voor de ridders in de tijd daarna, was eer verbonden aan handhaving van

de sociale positie. Maar deze was voor de eersten vooral gebaseerd op hun goederen, hun grondbezit, voor de laatsten op hun ridderschap, dat wil zeggen de kwaliteiten waarmee zij hun plaats in de gemeenschap konden legitimeren en zich van het lagere volk trachtten te onderscheiden. In de eerste periode werden oorlogen nog bevochten door grotendeels onafhankelijke heren, bijgestaan door hun 'huis' of hun 'clan'; in het tweede feodale tijdperk waren er nog maar weinig ridders die voor eigen rekening vochten. Gewoonlijk stredden zij voor een vorst of een andere hoge edelman en alleen op grond van de riddermystiek werden zij geen huurlingen genoemd.

De veranderingen in de positie van de krijgerstand en het daarmee samenhangende eerbegrip, leidde ook tot een gewijzigde houding tegenover overwinning en nederlaag. Voor de landbezittende vazallen van de tiende en elfde eeuw leidde een nederlaag vrijwel automatisch tot een aantasting van hun 'eer' – in materiële zin, terwijl zij deze door een overwinning gewoonlijk konden vergroten. Voor de ridders van omstreeks 1200 was dit heel anders. De eer van een eventuele overwinning moesten zij niet alleen met elkaar delen, maar ook met sociaal inferieure groeperingen als boogschutters, huurlingen en leden van stadsmilities. En zoals M. I. Finley heeft opgemerkt, is het '... in the nature of honour that it must be exclusive, or at least hierarchic. When everyone attains equal honour, there is no honour for anyone' (geciteerd in Blok, 1980: 212). Een nederlaag leidde ook niet onvermijdelijk tot het verlies van eer – in de zin van reputatie. Dit gebeurde alleen wanneer er van een zwakkere tegenstander verloren werd, of wanneer een ridder blijk had gegeven niet over de eigenschappen te bezitten die hij aan zijn hoge geboorte verplicht was. Op deze wijze nam het belang van de wijze waarop het gevecht gevoerd werd steeds meer toe, ten koste van dat van de uitslag van de strijd. Pierre des Vaux-de-Cernay onderzoekt bij voorbeeld voortdurend de omstandigheden waaronder zijn held Simon van Monfort gestreden heeft, en komt herhaaldelijk tot de conclusie dat deze ondanks een nederlaag aan eer heeft gewonnen, zoals bij voorbeeld naar aanleiding van het voor Simon desastreus verlopen beleg van Beaucaire (dl. II: 277). Natuurlijk kan men hier met recht een disculpatie in zien, maar ook de anonieme auteur van het *Chanson de la croisade* schrijft in dit geval over zijn tegenstander dat deze niet als onteerd kan gelden ('no pot estre aunitz'; par. 164, vs 35). Tenslotte leidde deze tendens ertoe dat eer en overwinning geheel onafhankelijk van elkaar konden worden gezien. Zo schrijft de auteur van het *Débat des hérauts d'armes* in de vijftiende eeuw als hij het gedrag van de Franse koningen bespreekt, dat hun nederlagen in de honderdjarige oorlog hun alleen maar eer hebben opgeleverd; zij hebben immers het gevecht durven aangaan en dapper gestreden; de afloop van de slag is daarbij volslagen onbelangrijk:

'ce' n'est point reprouche en ce monde a ung roys'il pert bataille, ains a grant honneur d'avoir eu hardement de combattre avecques son ennemy ... S'ilz ont perdu des

batailles ce n'est point reproche, mais leur doit on rapporter a grant honneur' (*Débat*, 1878: 17-8).

12. Ridderschap: een overwinning op de angst

Met de opkomst van de eerste hoven vormde zich een categorie edelen voor wie de dienst aan de vorst of de landheer niet automatisch krijgsdienst betekende. Tegelijkertijd won echter de ideologie van de drievoudige ordening, waarbij het krijgsbedrijf de positie van de adel legitimeerde, steeds meer veld. In deze omstandigheden ontstond er in de hoofse romans een nieuw type exemplarische held: de dolende ridder die zijn vreedzaam bestaan, zijn *recreantise*, ontvlucht door vrijwillig het gevaar te zoeken, door op *avontuur* te gaan (zie Köhler, 1970:66 e.v.).

Het tonen van moed was ook in werkelijkheid het middel waarmee edelen hun ridderschap, hun natuurlijke bestemming voor het krijgsbedrijf, trachtten aan te tonen. Onverschrokkenheid was vooral ook een vereiste voor een *noble* omdat hij zich daarmee van een *vilain* kon onderscheiden. De opvatting dat lafheid en vrees een teken van lage geboorte is, heeft klassieke precedenten (Aeneis, IV, vs. 13) en ontwikkelde zich in de middeleeuwen tot een cliché (Delumeau, 1978:4-5). Deze voorstelling van zaken was meer dan alleen een aristocratische illusie. De *vilains* die in de middeleeuwse oorlogen meevochten, waren tot aan de veertiende eeuw zeker in Frankrijk zelden goed geoefend, droegen geen beschermend pantser en hadden bovendien weinig te winnen, omdat hun aandeel in de buit zelfs in het beste geval maar een fractie van dat van de ridders bedroeg. Het hoeft dan ook weinig verbazing te wekken dat zij er na het eerste treffen vaak zo snel mogelijk vandoor gingen. Het was een enorme verrassing voor de Franse ridders dat het Vlaamse voetvolk in de Guldensporenslag (1302) na de eerste ruitcharge staan bleef (Verbruggen, 1954:316-317). De ridders waren zeker ook niet vrij van angstgevoelens, maar slaagden er door hun intensieve training en hun vrees voor sociale degradatie gewoonlijk in deze te overwinnen. Dit werd overigens door middeleeuwse chroniqueurs zeer wel onderkend, zoals door Guillaume le Breton, die schreef dat de Vlaamse ridders in de slag bij Bouvines (1214) door vrees bevangen werden, maar door hun vurige wens hun eer te handhaven ('servandi ardor honoris') van geen wijken wilden weten (Guillaume le Breton. dl. II:327).

Het tonen van moed – adellijke deugd bij uitstek – was voor ridders niet alleen een middel om zich van het lagere volk te onderscheiden, het was tevens een manier om binnen de ridderschap eer en prestige te verwerven. Dit leidde ertoe dat adellijke krijgers om hun eer te bewaren alles dienden te vermijden wat als teken van vrees of lafheid kon worden uitgelegd – temeer omdat dergelijke verdenkingen maar al te vaak terecht waren. Zoals Duby over het begin van de dertiende eeuw schrijft:

'Désormais, le courage est ce qui, d'abord, fait le prix d'un chevalier, ce qui le porte à s'interdire l'emploi de toute arme indigne, de tout subterfuge qui pourrait faire croire à sa couardise' (1973b, p. 136).

Om elk vermoeden van lafheid te vermijden waren ridders soms letterlijk bereid honger en dorst te lijden. Zo lag het Franse leger onder Philips de Schone in 1304 bij Pevelenberg in Vlaanderen. Het was een hete zomer en de Fransen hadden moeite met de bevoorrading. Philips besloot dan ook op te breken en met zijn leger enkele kilometers verder te trekken. Plotseling bereikte hem echter een vervelend bericht. De Vlamingen hadden hun kamp dicht bij het Franse leger opgeslagen. Zo dicht dat de koning onmogelijk zijn oorspronkelijke plan kon uitvoeren; het zou immers op een vlucht hebben geleken:

'... il estoient si près venu qui l'eust sanlé que li roys s'en fust fuis s'il ne fust là demourés'. Hij bleef dus en leverde de volgende slag (*Chronique Artésienne*: 84).

13. Eervolle en eerloze tactiek

Lange tijd hebben historici voetstoots aangenomen dat het middeleeuwse krijgers vrijwel volledig aan tactisch en strategisch inzicht ontbrak. De voornaamste woordvoerder van dit standpunt is Charles Oman geweest, wiens werk vooral in Anglo-Saksische landen tot in de jaren vijftig als gezaghebbend gold. In *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen* (1954) heeft Verbruggen de onhoudbaarheid van deze stelling overtuigend aangetoond. Ridderlegers waren wel degelijk in staat gecompliceerde manoeuvres uit te voeren, zoals bijvoorbeeld de geveinsde vlucht. De bedoeling daarvan is de tegenstander tot een achtervolging te provoceren, zodat zijn gelederen verbroken kunnen worden of hij in een hinderlaag wordt gelokt. Het spreekt vanzelf dat hier een perfecte discipline voor nodig is. Deze tactiek werd reeds in 933 bij Merseberg door Hendrik de Vogelaar tegen de Hongaren toegepast (Beeler, 1971:p. 228). Latere voorbeelden zijn de slagen bij Artah (Smail: 1978:79n), Axpoel (Verbruggen, 1954:371-75) en misschien Hastings (1066). Dergelijke manoeuvres verdwenen pas uit het repertoire van de middeleeuwse aanvoerders toen de strijdende ridders het aan hun eer verplicht achtten elke schijn van angst te vermijden. En elke krijgslist kon zo worden uitgelegd – in *Eneas* (ongeveer 1160) heet de wijze waarop de Grieken Troje innamen niet voor niets 'traïson' (vs. 5); en dat terwijl de jongleur van *Le charroi de Nîmes* Guillaume d'Orange nog maar enkele decennia eerder dezelfde tactiek had laten toepassen.

Het zou echter onjuist zijn om te stellen dat het tactisch inzicht van middeleeuwse aanvoerders in de twaalfde en dertiende eeuw minder werd dan daarvoor. Het enige was dat de doeleinden waarop zij hun strijdwijze afstemden, veranderden

en zij gewoonlijk kozen voor de tactiek die hen de meeste eer zou opleveren. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de *Histoire de Guillaume le Marechal*. Deze was in 1197 door de Engelse koning naar Vlaanderen gezonden om de Vlamingen bij te staan in hun strijd tegen Philips-Augustus. De Vlaamse baronnen stelden voor een kring van wagens te maken, waarachter de troepen zich zouden kunnen verschansen. Guillaume protesteerde: een dergelijk procédé zou op gebrek aan moed ('soufreite de cuer') kunnen lijken. Hij stelde voor om in het vrije veldslag te leveren, zonder voor uitwijkmogelijkheden te zorgen. Zijn plan werd meteen unaniem en enthousiast aangenomen (vs. 10799-10846; het incident wordt ook vermeld in Duby, 1973b:136).

Het spreekt vanzelf dat een dergelijke houding soms tot desastreuze gevolgen kon leiden, zoals geïllustreerd wordt door de nederlaag van Pedro II van Aragon tegen het Franse leger onder Simon van Monfort bij Muret (1213). Aan de vooravond van de slag speelde zich vrijwel hetzelfde debat af als zestien jaar eerder in Vlaanderen. De graaf van Toulouse stelde voor een borstwering rond het legerkamp op te werpen en de tegenstanders met pijlen te bestoken. Michel de Luzia, een Aragonees ridder, maakte de graaf echter voor lafaard uit. Een koning – de eerste ridder van het land – kon zich een dergelijke tactiek niet veroorloven. Pedro zelf popelde om zijn krachten te meten met de Franse ridders, die als de beste ter wereld golden, en volgde het advies van Michel de Luzia. Zijn leger werd verpletterend verslagen en hijzelf vond daarbij de dood (*Chanson de la croisade*, par. 139, vs. 15 e.v.; Guillaume de Puylaurens: 82)

'When the enemy came into sight, nothing could restrain the western knights; the shield was shifted in position, the lance dropped into rest, the spur touched the charger, and the mailclad line thundered on, regardless of what might be before it' schrijft Oman, 1968:59.

Deze beschrijving vindt misschien enige basis in de slagen bij Mansurah (1250) en Nicopolis (1396), al vormt zij ook in die gevallen een zeer grove simplificatie van het werkelijk verloop. Als algemene karakterisering van het gedrag van ridders in het gevecht is zij echter volkomen onjuist. In tegenstelling tot wat Oman – en ook Elias – menen, waren ridders voortreffelijk in staat hun 'aanvalslustige neigingen' te bedwingen, zolang dit tenminste met hun eer te verenigen viel. Een fraaie illustratie hiervan vormt de tactiek van de kruisvaarderslegers.

Bij het eerste treffen tussen 'Franken' en 'Turken' bleek dat de kruisvaarders praktisch onverslaanbaar waren voor de Turkse ruitery, wanneer zij hun gelederen strikt gesloten hielden. De Turken trachtten hun tegenstanders dan ook voortdurend te blijven bestoken, om hen tot een aanval te provoceren.

'To endure attack without striking back at the enemy demands severe restraint of normal human instincts, and in all ages soldiers have born such a situation only with difficulty', schrijft R. C. Smail in *Crusading Warfare* (Smail, 1978:128).

In 1147 slaagden de kruisvaarders er twaalf dagen lang in om ondanks de voortdurende aanvallen van Turkse boogschutters te paard deze 'severe restraint' te bewaren (op zichzelf zou dit al reeds voldoende moeten zijn om de mythe van de onbeheerste aanvalslust van middeleeuwse ridders te ontzenuwen). Slechts één man verbrak op een gegeven moment de formatie – een Turk in Frankische dienst (Smail, 1978:158-59). In 1190 toonden de kruisvaarders in soortgelijke omstandigheden aanvankelijk eveneens 'an admirable discipline and self control' (Smail, 1978:163). Dagenlang werden zij door de troepen van Saladin bestookt. In de vlakte van Arsoef werden de aanvallen steeds heviger. Tenslotte konden de Hospitaal-ridders het niet langer meer uithouden. Zij 'discussieerden onderling en werden erg ongeduldig. 'Nooit hadden zij zulke schande beleefd, nooit hadden zij zo passief moeten blijven gedurende de aanval van de ongelovigen' (Verbruggen, 1954:386). Plotseling chargeerden twee ridders de vijand. De overigen volgden, zij het 'in een flink gesloten eenheid'. De Turken werden volledig verrast en verloren de slag (zie Verbruggen, 1954:376-90; Smail, 1978:163-65).

14. De grenzen van de aanvalslust

Het verlangen om eer te behalen was de motor van de schijnbaar zo aanvalslustige neigingen van de middeleeuwse ridders; het bepaalde er tevens de grenzen van. Edelen streden tegen leden van hun eigen klasse heel anders dan tegen het lagere volk. In dezelfde tijd dat de Franse ridders bij Crécy, Poitiers en Azincourt naar moderne maatstaven gemeten voor dieptepunten in de geschiedenis van de krijgskunst zorgden, wisten ze de Vlaamse gemeentelegers bij Cassel (1328) en Roosebeke (1382) door een geduldig afwachtende tactiek te verslaan. Tegen voetvolk viel immers toch nauwelijks eer te behalen. Het moest eenvoudigweg verslagen worden; de manier waarop deed er minder toe.

Het nauwe verband tussen eer en agressieve neigingen blijkt onder meer uit een incident tijdens de slag bij Bouvines (1214). In het leger van keizer Otto vocht een contingent Vlaamse ridders mee. Dezen worden door de chroniqueur Guillaume le Bron – ooggetuige van de slag – 'zeer strijdlustig' genoemd. ('ferventissimi ad pugnam'). Zij zijn zelfs de enigen die op deze wijze beschreven worden. Om de slagorde van de Vlamingen uiteen te drijven, stuurde de elect van Senlis op aanraden van de graaf van Saint-Pol 150 bereden *sergents* op hen af (natuurlijk niet helemaal in de haak; in een later relaas van de slag laat Guillaume de lichte ruitery grotendeels op eigen initiatief aanvallen). Wat deden de zo strijdlustige Vlaamse ridders, toen ze zagen dat het *sergents* waren die op hen afkwamen en geen ridders – ('ut decuit', zoals het hoort, zou Guillaume le Breton er later aan toevoegen)? Zij werden verontwaardigd en bleven staan. Toen hun tegenstanders bleven aandringen, waren zij echter wel gedwongen terug te vechten. Een werkelijk tweegevecht zou echter beide partijen op gelijke voet hebben geplaatst, zoals men

in de middeleeuwen algemeen meende (zie Keen, 1965:255). Daarom – zo moet men concluderen – probeerden zij slechts de paarden van hun vijanden te raken (een tactiek die tussen ridders onderling als oneervol gold). Guillaume le Breton vermeldt tenminste dat er vele paarden, maar slechts twee *sergent* gedood werden (Guillaume le Breton, dl. I:277; dl. II:321).

Het spreek vanzelf dat de grootste eer te behalen viel in een gevecht waaraan vele hoge edelen deelnamen. Gewoonlijk wilde geen van hen in moed voor de ander onderdoen, zodat het weinig verbazing hoeft te wekken dat het juist deze slagen waren, waarin de grootste tactische 'blunders' werden begaan. Het klassieke voorbeeld is de slag bij Crécy, waar 'tout estoit la des deus rojaulmes' – Frankrijk en Engeland. Bij deze gelegenheid rukte het Franse leger op in de richting van de vijand. Verkenners berichtten koning Philips VI dat de Engelse nabij waren, maar dat het gezien het late middaguur beter was de slag tot de volgende dag uit te stellen. Philips was het met dit advies eens en beval zijn leger halt te houden. De vorsten stopten inderdaad, maar de ridders in de rijen daarachter trachtten daarvan de profiteren om vooraan te geraken; dat was immers de plaats waar de meeste eer viel te behalen. De voorste ridders stonden hun plaats echter niet zomaar af en deden eveneens een paar passen vooruit. Dit ging net zo lang tot de Fransen de plaats bereikten waar het Engelse leger keurig in slagorde stond opgesteld. De Genuese boogschutters die door de ridders achter hen vooruit werden geduwd, trachtten rechtsomkeert te maken, tegengehouden door de rest van de troepen. Ondanks de verwarring probeerden de Fransen nog haastig een soort tactische opstelling te improviseren, maar werden ondanks hun overweldigende overmacht verpletterend verslagen. Koning Philips VI – al pronkte hij met de bijnaam 'de Stoute' – vluchtte. Zijn bondgenoot, koning Jan van Bohemen volgde zijn voorbeeld niet. Aanvankelijk had hij niet aan de slag deelgenomen en met goede reden: hij was namelijk blind. Desondanks weigerde hij zijn eer op het spel te zetten toen de Fransen moesten wijken. Hij liet zich naar het heetst van de strijd leiden, sloeg wat met zijn zwaard om zich heen en sneuvelde (zie Froissart, 1972:724 e.v.).

15. Conclusie: aanvalslust of aanvalsdwang?

Zoals dikwijls is opgemerkt, gaf de term 'middeleeuwen' in de tijd dat zij gevormd werd, uitdrukking aan de minachting die men voor de lange periode tussen de val van het Romeinse Rijk en de Renaissance koesterde. Deze minachtig is uiterst hardnekkig gebleken en misschien wel op geen enkel gebied sterker dan op dat van de oorlogsvoering. De stormloop van de ruitery, waarop de krijgstactiek tussen de elfde en de veertiende eeuw voornamelijk gebaseerd was, staat zover af van meest efficiënte manoeuvres waarmee in de moderne tijd slag wordt geleverd, dat zij onvermijdelijk op onbegrip stuitte en als uiting van blinde aanvalslust of zinloze

bravoure werd gezien. Men moet echter niet vergeten dat zij een uiterst effectief wapen vormde, waartegen elk verweer tot aan de Guldensporenslag gewoonlijk faalde. Ook daarna bleef zij van grote militaire betekenis (zie Vale, 1981:100-128). Dit gold niet alleen voor Europese oorlogen, maar ook voor die in het Midden-Oosten, waar de kruisvaarders verschillende malen door krachtige aanvallen van de ruitery een overweldigende meerderheid aan mohammedanen versloegen.

Het optreden van middeleeuwse ridders moet echter niet alleen worden beoordeeld aan de hand van onze eigen ideeën van militaire effectiviteit. Het interpreteren van verschijnselen uit een vroegere periode in termen van de standpunten en vooroordelen van onze tijd levert gewoonlijk slechte geschiedschrijving op. Bezien vanuit het perspectief van de ridders zelf was een cavaleriestormloop, hoe overhaast en onbeheerst zij ook mag lijken, niet alleen een doeltreffend middel om de vijand te verslaan, maar ook en vooral een uitdrukking van de onbegrensde moed en agressiviteit die adellijke krijgers in die tijd welhaast verplicht waren te vertonen. 'That what in mean men we entitle patience, is pale cold cowardice in noble breasts', schreef Shakespeare nog aan het eind van de zestiende eeuw (*Richard II*, Act I, sc. 2). De impulsiviteit waarvan middeleeuwse ridders in onze ogen zo vaak blijk geven, kwam over het algemeen niet voort uit een gebrek aan zelfdiscipline, maar was een zorgvuldige gecultiveerde eigenschap waardoor adellijke krijgers zich trachtten te onderscheiden van de lagere klassen waardoor zich zij zich bedreigd zagen. Dat wat Elias als *aanvalslust* kenschetst, zou men met evenveel recht *aanvalsdwang* kunnen noemen.

De mentaliteit waarop de strijdwijze van de ridders gebaseerd was, stierf niet uit met de middeleeuwen. Zelfs in de twintigste eeuw zijn er nog legio voorbeelden van legercommandanten die een systematisch afkeer vertoonden van alles dat naar een heimelijke oorlogsvoering zweemde, en onder alle omstandigheden de aanval verkozen. In het land waar aristocratische tradities misschien wel het sterkst hebben doorgewerkt – Frankrijk – gold het aanvallende elan van Napoleon ('on s'engage, puis on voit') tot Foch zelfs als de typisch nationale wijze van oorlogvoering. Het ridderlijk ideaal van moed en agressiviteit bleef echter niet tot legerofficieren beperkt. Evenals vele andere adellijke levenshoudingen heeft het zich in het Westen over andere klassen in de samenleving verspreid. Stouffer c.s. stelden in hun monumentale studie over het gedrag en de mentaliteit van Amerikaanse soldaten in de Tweede Wereldoorlog vast dat 'one of the strongest factors in the motivation of soldiers' 'the code of being a man' was – met alle ridderlijke reminiscenties vanden (Stouffer, 1949:135). Deze impliciete plicht voor mannen om zich aanvalslustig te tonen, zonder dat zij daar in onze gepacificeerde samenleving vaak daadwerkelijk blijk van kunnen geven, is misschien wel een van de voornaamste factoren geweest voor het ontstaan van de mythe van de agressiedrift. Deze houdt in dat mensen over een primaire aanvalslust beschikken die zij in

de loop van een of ander 'socialisatieproces' moeten leren beheersen. Het enige dat echter kan worden aangetoond is dat mensen een dispositie tot agressief gedrag bezitten die al of niet gestimuleerd kan worden. Dit is het perspectief van waaruit ook de schijnbaar zo 'primitieve' aanvalslust van de middeleeuwse krijgerstand verklaard kan worden.

Noten

1. De paragraaf *Wandlungen der Angriffslust* verscheen in 1978 in een Engelse vertaling in *Theory and Society*. Deze vertaling was volgens de toelichting 'reviewed and thoroughly revised by the autho?, who introduced numerous changes ... to make the finished version conform to his present views' (Elias, 1978:229n). Deze veranderingen hadden echter geen betrekking op de punten waarop ik Elias in dit artikel bekritiseer. Overigens valt het te betreuren dat de redactie van *Theory and Society* juist deze paragraaf – een van de zwakste van het boek – voor haar blad selecteerde en niet een van de voortreffelijke – en karakteristiekere – andere gedeeltes.

2. Daarbij moet overigens worden opgemerkt dat Elias zich elders wel gekeerd heeft tegen de opvattingen over menselijke agressie-instincten, zoals die door Konrad Lorenz naar voren zijn gebracht (zie Elias, 1970: 199-200).

3. De Latijnse tekst luidt: 'Ambo igitur, cum essent nequissimi, spoliabant, immo destruebant, ecclesias; peregrinos invadabant, viduis et pauperibus faciebant calumpnias; membris innocuos detruncabant, ita quod in unico monasterio monachorum nigrorum, quod Serlacium dicitur, inventi sunt a nostris centum quinquaginta inter viros et mulieres, qui, manibus vel pedibus amputatis, erutus oculis sive ceteris cesis membris, a predicto tyranno et uxore ejus fuerant mutilati: ipsa enim uxor tyranni, tocius pietatis oblita, pauperibus mulieribus vel mamillas faciebat extrahi vel pollices abscindi, ut sic ad laborandum inutiles redderentur'. (Pierre des Vaux-de-Cernay, dl. II: 226).

4. Zo legde de Kerk de krijgers van het Normandische leger na de slag bij Hastings een penitentie op, afhankelijk van het aantal tegenstanders dat men gedood of verwond had (en dat terwijl het om een rechtvaardige oorlog ging: koning Harold was geëxcommuniceerd en Willem de Veroveraar had pauselijke toestemming gekregen om Engeland binnen te vallen). Deze penitenties waren echter minder zwaar dan bij een 'normale' moord of mishandeling het geval zou zijn geweest (zie voor de tekst van de kerkelijke afkondiging Douglas, 1961: 606-07).

Geraadpleegde literatuur

- Beeler, John, (1966) *Warfare in England 1066-1189*, Ithaca, New York.
- Beeler, John, (1971) *Warfare in Feudal Europa 730-1200*, Ithaca, London.
- Bertrand de Born, (1932) *Die Lieder Bertrands de Born*, ed. C. Appel, Halle.
- Blok, Anton, (1980) 'Eer en de fysieke persoon', in: *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis*, pp. 211-230.
- Boutière, J., Schutz, A. H., Cluzel, I. M. (eds.) (1973) *Biographies des troubadours. Textes provençaux des XIIIe et XIVe siècles*, Parijs.
- Boutet, Dominique, Strubel, Armand, (1979) *Littérature, politique et société dans la France du Moyen Age*, Parijs.
- Burgess, Glyn Sheridan, (1970) *Contribution à l'étude du vocabulaire pré-courtois*, Genève.

- La Chanson de la croisade albigeoise*, (1972) 3 vol., éd. par. E. Martin-Chabot, Parijs.
- La Chanson de Roland*, (1979) éd. et trad. par Pierre Jonin, Parijs.
- La Chanson de Guillaume*, (1949) éd. par Duncan McMillan, Parijs.
- Chrétien de Troyes, (1959) *Le roman de Perceval ou le conte du graal*, éd. par William Roach, Genève, Parijs.
- Chronique Artésienne et Chronique Tournaisienne*, (1899) publ. par Frantz Funck-Brentano, Parijs.
- Contamine, Philippe, (1972) *Guerre, État et société à la fin du Moyen Age. Etudes sur les armées des rois de France, 1337-1494*, Parijs, Den Haag.
- Contamine, Philippe, (1980) *La guerre au Moyen Age*, Parijs.
- Le débat des hérauts d'armes de France et d'Angleterre suivi de The Debate between the Heralds of England and France by John Cooke*, (1878) Ed. comm. par Léopold Pannier et achevée par Paul Meyer, Parijs.
- Delumeau, Jean, (1978) *La peur en occident (XIVe – XVIIIe siècles). Une cité assiégée*, Parijs.
- David D. Douglas & George W. Greenaway (eds.) (1961) *English Historical Documents*, Vol. II, Londen.
- Duby, Georges, (1973a) *Guerriers et paysans. VIIe – XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Parijs.
- Duby, Georges, (1973b) *Le dimanche de Bouvines. 27 juillet 1214*, Parijs.
- Duby, Georges, (1973c) *Hommes et structures du moyen âge. Recueil d'articles*, (eerder verschenen 1946-72).
- Duby, Georges, (1977) *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiévale (France, Angleterre, Empire, IXe – XVe siècles)*, Parijs, (oorspr. 1962).
- Elias, Norbert, (1969) *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, 2e ed., Bern, (oorspr. 1939).
- Elias, Norbert, (1970) *Was ist Soziologie?*, München.
- Elias, Norbert, (1978) 'On Transformations of Aggressiveness', in: *Theory and Society*, vol. 5, pp. 229-242.
- Eneas. Roman du XIIe siècle*, (1964) 2 vol., éd. par J.-J. Salverda de Grave, Parijs.
- Faral, Edmond, (1971) *Les jongleurs en France au Moyen Age*, Parijs, 2e éd.
- Flori, Jean, (1976) 'Sémantique et société médiévale. Le verbe adouber et son évolution au XIIe siècle' in: *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, pp. 915-40.
- Froissart, (1869-1975 i.p.) *Chroniques de J. Froissart*, ed. par Siméon Luce, 15 vol., Parijs.
- Froissart, (1972) *Chroniques*, éd. par George T. Diller, Genève, Parijs.
- Gaimar, Geffrei (1960) *L'estoire des engleis*, ed. Alexander Bell, Oxford.
- Given, James B., (1977) *Society and Homocide in Thirteenth Century England*, Stanford.
- Goff, Jacques Le., (1977) *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais*, Parijs, (eerder verschenen in 1956-76).
- Guibert van Nogent, *Self and Society in Medieval France. The memoirs of Abbot Guibert of Nogent (1064? – c. 1125)*, ed. by John F. Benton.
- Guillaume le Breton, (1882-85) *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton*, 2 vol., éd. par H. -F. Delaborde, Parijs.
- Guillaume de Poitiers, (1952) *Histoire de Guillaume le Conquérant*, éd. et tr. par Raymonde Foreville, Parijs.
- Guillaume de Puylaurens, (1976) *Chronica*, éd., trad. et ann. par Jean Duvernoy, Parijs.
- Guy d'Amiens, (1972) *The Carmen de Hastings Proelio*, ed. by Catherine Morton and Hope Muntz, Oxford.
- Henry of Huntingdon, (1965, 1879) *Historia Anglorum*, ed. by Thomas Arnold.

- L'Histoire de Guillaume le Maréchal, comte de Striguil et de Pembroke, régent d'Angleterre de 1216 à 1219. Poème français*, (1891-1961) publ. par Paul Meyer, 3 vol., Parijs.
- Hollyman, K. -J., (1957) *Le développement du vocabulaire féodal en France pendant le Haut Moyen Age (étude sémantique)*, Genève, Parijs.
- Keen, M. H., (1965) *The Laws of War in the Late Middle Ages*, Londen, Toronto.
- Köhler, Erich, (1970) *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung*. 2., ergänzte Auflage, Tübingen.
- Luchaire, Achille, (1909) *La société française au temps de Philippe-Auguste*, Parijs.
- Montagu, M. F. Ashley, (1968) *Man and Aggression*, New York.
- Niermeyer, J. F., (1959) 'De semantiek van *honor* en de oorsprong van het heerlijk gezag', in: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Groningen.
- Niermeyer, J. F., (1954) *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden.
- Oman, C. W. C. (1968), *The Art of War in the Middle Ages*, rev. and ed. by John H. Beeler Ihaca, Londen, (oorspr. 1885).
- Pierre des Vaux-de-Cernay, (1926-1939) *Petri Vallium Sarnatii Monachi: Hystoria Albigensis*, pub. par Pascal Guébin et Ernest Lyon, 3 vol., Parijs.
- Plack, Arno und Mitarbeiter, (1974) *Der Mythos vom Aggressionstrieb*, Frankfurt/M – Berlin-Wien, 2. Aufl.
- Poly, J. -P. et E. Bournazel, (1980) *La mutation féodale. X^e – XIIe siècles*, Parijs.
- Richer, (1930-37) *Histoire de France (888-995)*, éd. et trad. par Robert Latouche, 2 vol., Parijs.
- Rieger, Dietmar, (1980) *Mittelalterliche Lyrik Frankreichs I. Lieder der Trobadors*, ausgew., übers. und komm. von Dietmar Rieger, Stuttgart.
- Robertson Jr, D. W., (1962) *A Preface to Chaucer. Studies in Medieval Perspectives*, Princeton.
- Robreau, Yvonne, (1981) *L'Honneur et la honte. Leur expression dans les romans en prose du Lancelot – Graal (XIIIe – XIIIe siècles)*, Genève.
- Rousset, Paul, (1951) 'La conception de l'histoire à l'époque féodale', in: *Mélanges d'histoire du Moyen Age dédiés à la mémoire de Louis Halphen*, pp. 623-33, Parijs.
- Smail, R. C., (1978) *Crusading Warfare (1097-1193)*, Cambridge, Londen, New York, Melbourne, (oorspr. 1956).
- Stouffer, Samuel A. et al. (1949) *The American Soldier. Vol. II: Combat and its Aftermath*, Princeton.
- Vale, Malcolm, (1981) *War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of the Middle Ages*, Londen.
- Venckeleeer, Theo, (1975) *Rollant li Proz, Contribution à l'histoire de quelques qualifications laudatives en français du Moyen Age*, Lille, Parijs, 1975.
- Verbruggen, J. F., (1954) *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)*, Brussel.
- Wace, (1971) *Le roman de Rou*, éd. par A. J. Holden, Parijs, 1971.
- William of Malmesbury, (1964) *De Gestis Regum Anglorum. Libri Quinque*, 2 vol. ed. by William Stubbs, (repr.).